

V. RECENZJE

Tomasz Opaliński, *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020, ss. 195*

Zawieruchy dziejowe, w szczególności dewastacje dokonane przez Niemców w czasie ostatniej wojny, pozbawiły nas niemal całej spuścizny sądowej z czasów Księstwa Warszawskiego. To ogromna strata, zwłaszcza że z okresem dominacji napoleońskiej wiąże się wielkie zmiany, jeśli idzie o kulturę prawną ziem etnicznie polskich. Z terenu całego Księstwa do naszych czasów dotrwały we względnie kompletnym stanie akta zaledwie dwóch sądów: trybunału cywilnego pierwszej instancji w Kaliszu oraz sądu pokoju w Śremie. Pozostałe zespoły archiwalne, których nazwy odwołują się do sądów z tego okresu, to jedynie szczątki (wśród których sporo zachowało się ze spuścizny trybunału pierwszej instancji w Bydgoszczy) lub materiały niebędące protokołami rozpraw.

Nieliczne dostępne dziś zespoły rzadko przyciągały uwagę badaczy. Przed wojną, kiedy tego rodzaju materiałów było bez porównania więcej, nie wykorzystywano ich wcale do celów naukowych¹. W okresie powojennym badania aktowe nad spuścizną sądu pokoju w Śremie podjęła Anna Rosner, co zaowocowało napisaną w 1985 r. rozprawą doktorską², która niestety nie została w całości ogłoszona drukiem³. Autorka skoncentrowała się jednak na aspektach ustrojowych, mniej miejsca poświęcając orzecznictwu⁴. W ostatnich latach akta

* Tekst przygotowany w ramach projektu „Uregulowania prawne relacji pomiędzy dziedzicami a chłopami na centralnych ziemiach polskich w okresie od zniesienia poddaństwa do uwłaszczenia”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2018/31/B/H5/00315).

¹ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 45–46.

² A. Rosner, *Sądy pokoju w Księstwie Warszawskim. Kształt prawny, funkcjonowanie, sędziowie i urzędnicy* (niepublikowana praca doktorska), Warszawa 1985.

³ Choć wybrane wyniki badań opublikowano: A. Rosner, *Stare i nowe w organizacji i działalności sądów pokoju w Księstwie Warszawskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1994, t. XLVI, s. 69–76; eadem, *Sędziowie i urzędnicy sądów pokoju w Księstwie Warszawskim*, „Przegląd Historyczny” 1988, nr 79(4), s. 659–684.

⁴ A. Rosner, *Sądy pokoju...*, s. 87–103.

tego sądu wykorzystali Tomasz Królasik⁵ oraz niżej podpisany⁶. Z tym większą radością należy powitać monografię Tomasza Opalińskiego *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim*, która jest efektem gruntownej analizy protokołów ze Śremu (zwłaszcza że jeszcze skromniej wygląda spożytkowanie akt Trybunału Cywilnego Kaliskiego, który jest zespołem wielokrotnie większym od śremskiej spuścizny – ponad 1200 jednostek wobec zaledwie 64)⁷.

Tomasz Opaliński objął kwerendą około 1750 protokołów wydziału spornego sądu pokoju w Śremie oraz 285 protokołów wydziału pojednawczego tegoż sądu. Ponadto dotarł do szczątkowych spuścizn innych sądów pokoju (Poznań, Kraków, Bydgoszcz). Jedyńy poza śremskim wykorzystany zespół będący pozostałością po sądzie pokoju, który nie ma charakteru szczątkowego, pochodzi z Konina. Atoli to, co zostało z tamtejszego sądu, to umowy i inne czynności nieprocesowe, które czyniono przed sądem, ponieważ w Koninie nie było wówczas notariusza. Mają one zatem zdecydowanie inną naturę niż spuścizna śremska i resztki z Poznania, Bydgoszczy i Krakowa⁸. W analizach pominięto natomiast spuściznę Trybunału Cywilnego Kaliskiego. Trudno uznać to za błąd – dokonanie stosownej kwerendy przekracza raczej możliwości jednego badacza, a obecnie nie jest możliwe z powodu wyłączenia akt z użytkowania⁹. Procesy między gromadami a dworami o wysokości świadczeń związanych z użytkowaniem ziemi toczyły się zasadniczo przed trybunałami cywilnymi pierwszej instancji. To tłumaczy – zauważony przez Autora – brak takich spraw w zbadanym przez niego materiale (s. 136).

Szczególnie cenne są ustalenia dotyczące praktyki sądowej w Śremie. Tomasz Opaliński zweryfikował osąd Władysława Sobocińskiego, jakoby „sąd pokoju w Księstwie był dla szlachty tylko do pojednań i spraw niespornych; właściwym sądem był przede wszystkim dla mas ludności miast i wsi”¹⁰. W wydziale spornym sądu pokoju w Śremie sprawy z udziałem szlachty stanowiły 31,1%, podczas gdy sprawy z udziałem chłopów i mieszczan stanowiły odpowiednio: 38,8% i 43,4% ogółu rozpoznawanych sporów (s. 151–152). Tym niemniej chłopci w stosunku do swego udziału w populacji znacznie rzadziej stawali się klientami sądu niż szlachta, Żydzi, mieszczenie i duchowni (s. 100). Podobne tendencje ujawniły kwerendy dotyczące procesów rozwodowych¹¹. Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać w poziomie ich zamożności i świadomości prawnej.

⁵ T. Królasik, *Francuski model postępowania egzekucyjnego w Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim w latach 1808–1823* (niepublikowana praca doktorska), Warszawa 2018.

⁶ P.Z. Pomianowski, *Oplaty w sprawach cywilnych w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1876 roku)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2018, nr 28(2), s. 83–93.

⁷ Akta te wykorzystał dotąd jedynie Tomasz Królasik (przygotowując swą pracę doktorską) oraz piszący te słowa: *Rozwód w XIX wieku na centralnych ziemiach polskich. Praktyka stosowania Kodeksu Napoleona w latach 1808–1852*, Warszawa 2018.

⁸ Należy podkreślić, że akty notarialne dotyczące stosunków wiejskich, których z czasów Księstwa zachowało się sporo, czekają jeszcze na swoich badaczy. Na szczęście w ośrodku łódzkim Monika Strzelecka przygotowuje właśnie pracę doktorską na podstawie takich materiałów.

⁹ Od około roku (niezależnie od sytuacji pandemicznej) niemal wszystkie akta trybunału cywilnego pierwszej instancji w Kaliszu pozostają niedostępne dla badaczy ze względu na ich zagrzybienie.

¹⁰ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa...*, s. 244.

¹¹ P.Z. Pomianowski, *Rozwód w XIX wieku...*, s. 275–277.

Ciekawe są wnioski dotyczące sporów szlachecko-chłopskich, bowiem 11,5% ogółu spraw stanowiły spory z powództwa szlachty przeciw chłopom, zaś 4% z powództwa chłopów przeciw szlachcie¹². Spośród spraw wytoczonych przez chłopów szlachcie 68% wygrali włościanie (s. 125). W sprawach wytoczonych przez szlachtę chłopom współczynnik ten był, jak się wydaje, wyższy, acz Autor niestety go nie podaje¹³. W sporach chłopsko-szlacheckich sądy zatem nie zawsze trzymały stronę dobrze urodzonych¹⁴, toteż pogląd Władysława Sobocińskiego, że „sądy Księstwa prowadziły bezwzględnie akcję represyjną przeciwko masom ludowym”¹⁵ nie wytrzymuje krytyki. Szlachta pozywała chłopów przeważnie o zwroty pożyczek, o wypełnienie zobowiązań związanych z użytkowaniem ziemi, o szkody polne i defraudacje leśne. Natomiast wśród spraw wytoczonych przez chłopów szlachcie wyróżnia się kategoria sporów związanych z nadużyciem *ius castigandi* (s. 168). W związku z tym na aprobatę zasługuje wniosek, że „zniesienie poddaństwa i ustanowienie równości wszystkich wobec prawa nie pozostały papierowymi deklaracjami” (s. 169). Warto też odnotować, że Autor nie zauważył wpływu Kodeksu Napoleona na obrót ziemią z udziałem włościan (s. 164).

Innym ustaleniem godnym uwagi jest to, że spory pomiędzy Żydami stanowiły 8,2% wszystkich sporów (s. 152). I w tym wypadku wyliczenia Tomasza Opalińskiego są odmiennie od szacunków Anny Rosner (3,5%¹⁶). Sugeruje to, że ograniczenie w praktyce działalności sądów pokoju przez sądownictwo żydowskie miało niewielką skalę¹⁷.

Recenzowana monografia nie jest rzecz jasna pierwszą pracą przygotowaną na podstawie akt sądowych przez historyka ogólnego. Widać tu więc to, co można było zaobserwować w badaniach nad dziejami ustroju, gdzie historycy ogólni śmiało i z sukcesem zastępują historyków prawa. Oczywiście ci ostatni ze swojej perspektywy ujęliby pewnie badany problem odmiennie. Sięgnęliby do większej liczby tekstów normatywnych. Tomasz Opaliński korzysta przede wszystkim z literatury przedmiotu (w tym literatury historyczno-prawnej, zwłaszcza niezastąpionej syntezy Władysława Sobocińskiego¹⁸). Przeważnie nie ma to negatywnego wpływu na poprawność wyводу¹⁹, ale niekiedy może prowadzić do błędów. Przykładowo: Autor brak stosowania chłosty wobec szlachty przypisuje wyłącznie dyskrecjonalnej władzy sądu (s. 134), chociaż po prostu nie dopuszczała tego ustawa²⁰.

¹² To wedle ustaleń T. Opalińskiego znacznie więcej niż według A. Rosner, która wyliczyła, że chłopci pozwali przedstawicieli szlachty w zaledwie 0,2% spraw (A. Rosner, *Sądy pokoju...*, s. 106).

¹³ Z wywodów Autora wynika, że w łącznie 11 sprawach przegrał powód-chłop, a w 4 powód-szlachcic (s. 120 i 125).

¹⁴ Podobne wnioski przyniosły kweryndy w aktach Trybunału Cywilnego Kaliskiego. Zob. P.Z. Pomianowski, *Spory pomiędzy posesorami a chłopami dóbr Cieni i Michałowa w czasach Księstwa Warszawskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. LXXII, z. 2, s. 63–72.

¹⁵ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa...*, s. 291.

¹⁶ A. Rosner, *Sądy pokoju...*, s. 106.

¹⁷ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa...*, s. 246.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Przykładowo na s. 134 wypadałoby wskazać przepisy *Code de procédure civile* regulujące opozycję.

²⁰ *Powszechnie prawo krajowe dla państw pruskich*, Poznań 1826, cz. II, tyt. XX, § 631 w zw. z § 630.

Zapewne historycy prawa szerzej też spożytkowaliby XIX-wieczną literaturę prawniczą. To wzbogaciłoby rozważania, dotyczące np. charakteru uprawnień chłopów do ziemi. W tym kontekście wypada wspomnieć, że wbrew sugestii Autora Kodeks Napoleona nie zniósł własności podzielonej (s. 113)²¹. Owszem, ustawa ta nie знаła własności podzielonej, lecz własność zupełną (kapitalistyczną) (art. 544 KN), jednak przepisy wprowadzające kodeks w Księstwie nie oznaczały bynajmniej wygaśnięcia istniejących praw rzeczowych, nawet tych nieznanych prawu francuskiemu²². We Francji status praw rzeczowych nieznanych kodeksowi, a ustanowionych przed rewolucją budził żywe dyskusje – choć własność feudalna została w latach 90. XVIII w. zasadniczo zniesiona²³. Zdaniem większości autorów nie można było ustanawiać nowych praw rzeczowych nieznanych kodeksowi (*numerus clausus* praw rzeczowych)²⁴, co nie oznaczało jednak zaniku praw ustanowionych przed wejściem w życie kodeksu, nawet jeśli kodeks ich nie znał.

Podsumowując, praca Tomasza Opalińskiego zasługuje na wysoką ocenę. Na podstawie schematycznych z reguły protokołów rozpraw sądowych przedstawił on plastyczny obraz społeczeństwa powiatu śremskiego doby Księstwa Warszawskiego ze szczególnym uwzględnieniem chłopów. Książka ta istotnie wzbogaca naszą wiedzę zarówno na polu historii społecznej, jak i gospodarczej. Jest także wartościowa dla historyka prawa. Należy mieć nadzieję, że badania nad spuściznami sądowymi (chodzi zwłaszcza o Trybunał Cywilny Kaliski), jak i aktami notarialnymi będą kontynuowane. W tym kontekście należy liczyć na jak najszerzą współpracę historyków dziejów społecznych i historyków prawa.

Piotr Z. Pomianowski (Warszawa)

²¹ Ostatnio zagadnienie własności podzielonej w XIX w. opracowała (z naciskiem na stosunki miejskie) D. Wiśniewska, *Własność prefabrykancka w Łodzi w latach 1820–1866*, Łódź 2019. Tam też literatura przedmiotu.

²² Art. 9 dekretu z 10 października 1809 (*Dziennik Praw*, t. II, s. 84 i n.)

²³ W szczególności ustawami z 4 sierpnia 1789 r., 29 grudnia 1790 r. i 17 lipca 1793 r. J.B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets, ordonnances, règlements, avis du Conseil d'État*, Paris 1824, t. I, s. 39 i n., t. II, s. 129, t. VI s. 19 i n.

²⁴ J.J. Delsol, *Zasady Kodeksu Napoleona w związku z nauką i jurysprudence przedstawiłone*, przekł. z fr. dopełniony pod red. M. Godlewskiego, Warszawa 1874, t. 1, s. 382, t. 3, s. 240–241; art. 543 KN. Por. E. Drozd, „*Numerus clausus*” *praw rzeczowych* [w:] S. Sołtysiński (red.), *Problemy kodyfikacji prawa cywilnego (studia i rozprawy)*. *Księga pamiątkowa ku czci profesora Zbigniewa Radwańskiego*, Poznań 1990, s. 257–269; M. Ossowska, *The numerus clausus issue in property law – European private law and the Polish perspective*, „*Studia Iuridica*” 2019, t. 82, s. 217.